

I V A D A S

Šioje knygoje daug nemalonių dalykų, tačiau vis vien manau, kad ji būtina. Ir ne tik dėl akivaizdžios priežasties – visuomenės apklausos¹ vis dar rodo, kad mūsų kolektyvinėje sąmonėje tikrąją Aušvico istoriją tebegaubia neaiškumas, – bet ir todėl, kad šis kūrinys, mano nuomone, gali pasiūlyti kai ką išskirtinio.

Tai penkiolikos metų, praleistų rašant knygas ir kuriant televizijos laidas apie nacius, kulminacija ir bandymas parodyti, kad vieną baisiausių nusikaltimų pasaulio istorijoje geriausiai galima suvokti žvelgiant per vienos fizinės vietos – Aušvico – prizmę. Kitaip nei antisemitizmo istorija, Aušvicas turi aiškia pradžią (pirmieji kaliniai lenkai čia atvyko 1940 metų birželio 14 dieną) ir, kitaip nei genocido istorija, – aiškia pabaigą (stovykla buvo išlaisvinta 1945 metų sausio 27 dieną). Tarp šių dviejų datų glūdi sudėtinga ir stebinanti istorija, įvairiapusiškai atspindinti rasinę ir etinę nacių politiką. Ši vieta nebuvo sukurta vien žydams žudyti ir buvo susijusi ne tik su „Galutiniu žydų klausimo sprendimu“ – nors tai ir tapo svarbiausia jos dalimi, – be to, stovykla nuolatos fiziškai keitėsi ir dažnai tai priklausė nuo nacių karių sėkmės ar nesėkmės įvairiuose frontuose. Destruktyvus Aušvico dinamiškumas šią vietą pavertė fiziniu nacių valstybės vertybių įkūnijimu.

Aušvico tyrimai suteikia mums ne tik išvalgų apie nacius, tačiau ir progą perprasti, kaip žmonės elgėsi vienomis ekstremaliausių aplinkybių pasaulio istorijoje. Iš šio pasakojimo daug ką sužinome ir apie save pačius.

Knyga paremta unikaliais tyrimais: maždaug 100 specialiai surengtų pokalbių su buvusiais nacių nusikaltimų vykdytojais ir stovykloje išgyvenusiais kaliniais, taip pat ir šimtais ankstesnių interviu, atliktų tyrinėjant Trečiąją reichą ir dažniausiai kalbinant buvusius nacių partijos narius.² Pokalbių tiek su nacių nusikaltimų vykdytojais, tiek su išgyvenusiais žmonėmis nauda didžiulė. Tokių įžvalgų surinkti vien iš rašytinių šaltinių paprastai neįmanoma. Tiesą sakant, nors šiuo istorijos laikotarpiu nuolatos domėjaisi dar nuo mokyklos laikų, nuoširdų troškimą įsigilinti į Trečiojo reichą galiu susieti su viena akimirka iš pokalbio 1990 metais su buvusiu nacių partijos nariu. Kurdamas ir prodiusuodamas filmą apie dr. Josephą Goebbelsą, kalbėjaisi su asmeniniu jo atašė Wilfredu von Ovenu, artimu liūdnei pagarsėjusio nacių propagandos ministro bendražygiu. Po formalaus pokalbio susėdus prie puodelio arbatos, šio protingo ir charizmatiško vyriškio pasiteiravau: „Jei vienu žodžiu galėtumėte apibendrinti savo patirtis Trečiajame reiche, koks jis būtų?“ Ponas von Ovenas kurį laiką patylėjo svarstydamas klausimą, o aš tikėjaisi, kad jo atsakymas bus susijęs su klaidingais režimo nusikaltimais – kuriuos Ovenas atvirai pripažino įvykus – ir žala, nacizmo padaryta pasauliui. „Na, – galiausiai pasakė pašnekovas, – jei reikėtų savo Trečiojo reichą patirtis apibūdinti vienu žodžiu, tas žodis būtų „rojus“.

Rojus? Tai neatitiko nieko, ką skaičiau istorijos veikaluose. Šis atsakymas nederėjo ir priešais sėdinčiam elegantiškam ir rafinuotam vyrui, kuris, tarp kitko, neatrodė ir nekalbėjo, kaip, mano supratimu, turėtų atrodyti ir kalbėti buvęs nasis. Bet „rojus“? Kaip jis galėjo šitaip atsakyti? Kaip gali protingas žmogus šitaip vertinti Trečiąją reichą ir jo žiaurumus? Tiesą sakant, kaip nutiko, kad XX amžiaus Vokietijos – kultūringos tautos Europos širdyje – piliečiai apskritai ėmėsi daryti tokius nusikaltimus? Šie klausimai, kilę mano galvoje tą popietę prieš daugybę metų, ir šiandien tebėra sunki protą slegianti našta.

Rasti atsakymus padėjo du istoriniai atsitiktinumai. Pirma: buvusius nacių kalbinti susiruošiau būtent tada, kai dauguma jų galėjo atvirai kalbėti nebeturėdami ko prarasti. Prieš penkiolika metų, kadangi dar užėmė svarbias pareigas ir kertines pozicijas savo bendruomenėse, jie nebūtų drįsę prabilti. Šiandien dauguma šių asmenų, įskaitant ir žavingąjį poną von Oveną, jau mirę.

Įtikinti žmones dalyvauti pokalbyje, kuris būsiąs įrašytas, dažnai prirėkėdavo mėnesių, kartais ir metų. Niekada tiksliai nesužinosime, kas kiekvieną iš jų paskatino pakeisti nuomonę ir sutikti filmuotis, tačiau dažnai tai buvo akivaizdus noras gyvenimo pabaigoje su visais skauduliais užfiksuoti to reikšmingo laikotarpio išgyvenimus, be to, pašnekovai tikėjo, kad BBC jų liudijimų neiškraipys. Pats pridurčiau, kad, mano manymu, tik BBC ir

būtų ryžusis mus paremti siekiant šio tikslo. Medžiagos rinkimas šiems projektams truko taip ilgai, kad tik nacionalinis transliuotojas ir gali prisiimti tokį įsipareigojimą.

Antras man pagelbėjęs atsitiktinumas buvo šis: išaugęs mano susidomėjimas sutapo su Berlyno sienos griuvimu ir Rytų Europos atsivėrimu pasauliui. Čia kalbu ne tik apie staiga tyrėjams atsivėrusius archyvus, bet ir apie žmones. Man teko filmuoti Sovietų Sąjungoje 1989 metais, dar valdant komunistiniam režimui, ir tada buvo sunku ką nors įkalbėti prabilti apie šios tautos istoriją arba išgirdavai tik propagandinius šūkius. Atėjęs XX amžiaus paskutiniam dešimtmečiui įsivaizduojama užtvanka staiga tarytum sugriuvo ir anksčiau slėpti prisiminimai bei nuomonės tiesiog pasruvo lauk. Girdėjau, kaip Baltijos šalių gyventojai pasakojo anuomet sveikinę nacius kaip išlaisvintojus; laukinėse Kalmukijos stepėse iš pirmų lūpų sužinojau apie tai, kaip Stalinas negailestingai deportavo išstisus etnines bendruomenes; Sibire sutikau veteranų, kalintų dukart – Hitlerio, o vėliau sovietų diktatoriaus; galiausiai kaime netoli Minsko kalbinau moterį, kuri buvo atsidūrusi nuožmiausio partizaninio karo šiuolaikinėje istorijoje epicentre, – viską pasvėrusi ji pripažino, kad Raudonosios armijos partizanai buvo blogesni už nacius. Jei komunizmas nebūtų žlugęs, visi šie tvirti įsitikinimai būtų mirę kartu su tais žmonėmis.

Keliaudamas po vėl laisvas valstybes, nuo Lietuvos iki Ukrainos, nuo Serbijos iki Baltarusijos, susidūriau su dar kraupesniu reiškiniu – neapykantos persmelktu antisemitizmu. Tikėjau, kad žmonės man papasakos, kaip nekenčia komunistų, – dabar tai atrodo visiškai natūralu. Tačiau neapkęsti ir žydu? Skambėjo absurdiškai, ypač turint omenyje, jog Hitleris ir naciai pasirūpino, kad mano lankomose valstybėse žydu beveik nebebūtų likę. Tačiau senyvo amžiaus vyriškis vienoje iš Baltijos šalių, 1941 metais padėjęs naciams šaudyti žydus, tebemanė, kad tada, prieš šešis dešimtmečius, elgėsi teisingai. Nesuvokiamų antisemitinių pažiūrų laikėsi ir kai kurie kovotojai prieš nacius. Pamenu klausimą, kurį prie pietų stalo man uždavė vienas ukrainietis veteranas. Jis drąsiai kovėsi nacionalistinių pažiūrų Ukrainos partizanų gretose tiek prieš nacius, tiek prieš Raudonąją armiją ir dėl savo veiksmų buvo persekiotas. „Ką manote, – pasiteiravo jis, – apie teoriją, kad Niujorke veikia tarptautinis žydu finansininkų sąmokslas, siekiantis sunaikinti visas nežydiškas vyriausybes?“ Akimirka tiesiog žvelgiau į jį. Kadangi pats nesu žydas, netikėtomis aplinkybėmis susidūrus su atviru antisemitizmu paprastai ištinka šioks toks šokas. „Ką manau apie šią teoriją? – galiausiai atsakiau. – Manau, tai visiški paistalai.“ Senasis partizanas gurkštelėjo degtinės. „Ar ne? – pasakė. – Tokia jūsų nuomonė? Įdomu...“

Labiausiai mane sukrėtė faktas, kad šios antisemitinės pažiūros gajos ne tik tarp vyresnės kartos atstovų. Pamenu, kaip bilietus tikrinanti Lietuvos avialinijų darbuotoja, sužinojusi mūsų kuriamo filmo temą, pasakė: „O, tai jus domina žydai? Na, tai nepamirškite štai ko: Marxas taip pat buvo žydas.“ Lietuvoje sutikau trečią dešimtį įpusėjusį karininką, kuris vedžiodamas mus po Kauno fortą – 1941 metais vykdytų žydų žudynių vietą – pasakė štai ką: „Žinote, jūs nematote platesnės perspektyvos: svarbu, ne ką mes padarėme žydams, o ką žydai padarė mums.“ Tikrai neteigiu, kad šioms pažiūroms pritaria visi ar dauguma mano aplankyto Rytų Europos šalių gyventojų. Tačiau faktas, kad toks išankstinis nusistatymas apskritai taip atvirai demonstruojamas, išties trikdo.

Visa tai derėtų prisiminti tiems, kas mano, kad šios knygos tema dabartiniais laikais vargiai bėra aktuali ar kad visuomenę ardančiu antisemitizmu apsiribojo tik naciai ar netgi pats Hitleris. Tiesą sakant, įsitikinimas, esą ši klaidų nusikaltimų – žydų genocidą – tam besipriešinančiai Europai kažkaip primetė keletas bepročių, yra vienas pavojingiausių. Kalbant dabar akademinuose sluoksniuose populiariais terminais, prieš naciams ateinant į valdžią, vokiečių visuomenė nepasižymėjo jokiomis „unikaliai link genocido lenkiančiomis“ savybėmis. Kitaip ir negalėjo būti – juk prieglobsčio nuo XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje Rytų Europoje pasireiškusio antisemitizmo ieškantys žydai bėgo būtent į Vokietiją.

Tačiau kyla įtarimas, kad nacių mąstysena kažkuo skiriasi nuo nusikaltėlių polinkių, gajų daugybėje kitų totalitarinių režimų. Bent jau tokią išvadą priėjau baigęs tris atskirus projektus Antrojo pasaulinio karo tema – tris knygas ir jas papildančius televizijos serialus. Iš pradžių „Naciai. Perspėjimas iš praeities“ (*The Nazis: A Warning from History*), tada „Šimtmečio karas“ (*War of the Century*), kur nagrinėjau Stalino ir Hitlerio tarpusavio karą, ir galiausiai „Siaubas Rytuose“ (*Horror in the East*) – mėginimą perprasti Japonijos dvasią XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje ir Antrojo pasaulinio karo metais. Viena neplanuota šių patirčių pasekmė: kiek žinau, mano padėtis unikali, nes esu vienintelis žmogus, sutikęs ir apklausęs daugybę visų trijų karo metais veikusių totalitarinių režimų – Vokietijos, Japonijos ir Sovietų Sąjungos – vardu nusikaltimus vykdžiusių asmenų. Ir po visų tų pokalbių galiu patvirtinti: naciams priklausę karo nusikaltėliai, su kuriais teko bendrauti, skyrėsi nuo kitų.

Sovietų Sąjungoje Stalino baime grįsta atmosfera persmelkė šalį daug giliau nei tam tikra Hitlerio baimė Vokietijoje, neskaitant paskutinių karo dienų. Vienas buvęs sovietinių oro pajėgų karininkas pasakojo, kaip per atvirus susirinkimus ketvirtajame dešimtmetyje kiekvienas galėjo būti paskelbtas „liaudies

priešu“ – šis faktas man iki šiol kelia šurpą. Niekas nebuvo apsaugotas nuo beldimo į duris vidurnaktį. Kad ir kaip stengeisi paklusti režimui ir prie jo prisitaikyti, kad ir kiek reikiamų lozungų kartodavai, Stalino piktavališkumo būta tokio aršaus, kad pasisukus lemtingoms rampos šviesoms nebegelbėjo jokie veiksmai ar žodžiai. O štai nacistinėje Vokietijoje, jei tik nepriklausei konkrečiai rizikos grupei: žydams, komunistams, romams, homoseksualams, darbo besikratantiems ir iš esmės visiems, nusiteikusiems prieš režimą, – galėjai gyventi sąlygiškai neslegiamas baimės. Nors neseniai atlikti moksliniai tyrimai pagrįstai pabrėžia, jog gestapas ieškodamas, ką nubausti, dažnai kliaudavosi eilinių piliečių liudijimais³, iš esmės lieka teisingas teiginys, kad didžioji dalis Vokietijos gyventojų – bent jau iki tos akimirkos, kai Vokietija ėmė pralaimėti karą, – greičiausiai vėl būtų perrinkusi Hitlerį, net jei būtų vykę laisvi ir sąžiningi rinkimai. Palyginimui: Sovietų Sąjungoje net artimiausi ir ištikimiausi kolegos niekuomet nesijautė galintys ramiai miegoti naktimis.

Kalbant apie Stalino vardu nusikaltimus vykdžiusius žmones, šios nuolatinės baimės pasekmė buvo ta, kad jie sukeldavo kančias dažnai net nežinodami, kodėl tai daro, – tokie savavališki ir be aiškaus pagrindo buvo sprendimai. Pavyzdžiui, bendravau su vienu buvusiu slaptosios sovietų tarnybos darbuotoju, ir jam iki šiol neaišku, koku pagrindu jis surinkdavo ir į traukinius, vežančius į tremtį Sibirą, suvarydavo kalmukus. Jei kas nors paklausdavo, kodėl dalyvavo trėmimuose, vyriškis turėdavo vieną ir tą patį atsakymą – ironiška, kad liaudies mituose šis argumentas dažniausiai priskiriamas naciams, – esą jis tik vykdė įsakymus. Šis žmogus įvykdė nusikaltimą, nes jam taip buvo liepta, jis žinojo, kad nepaklūsęs bus nušautas, ir tikėjo savo viršininkais. Tai, be abejo, reiškė: mirus Stalinui ir žlugus komunizmui jis galėjo laisvai gyventi toliau, palikęs praeitį toli už nugaros. Šis pavyzdys taip pat atskleidžia Stalino prigimtį: žiaurus, tironiškas diktatorius, kažkuo panašus į ne vieną istorinę asmenybę, įskaitant ir šiuolaikinį pavyzdį – Saddamą Husseiną.*

Teko susidurti ir su Japonijos karo nusikaltėliais, vykdžiusiais klaikiausius žiaurumus šiuolaikinėje istorijoje. Kinijoje japonų kareiviai prapjaudavo nėščioms moterims pilvą ir durtuvais persmeigdavo vaisių, vietinius ūkininkus suriūdavo ir paversdavo šaudymo pratybų taikiniais, tūkstančius nekaltų žmonių japonai kankino tokiais būdais, kurie blogiausiu atveju nenusileidžia gestapo metodams, o mirtinus medicininius eksperimentus vykdė gerokai

* Saddamas Husseinas (1937–2006) knygos rengimo metu buvo vienas iš valdžioje buvusių Irako prezidentu besivadinančių diktatorių. Jo valdymo laikotarpiu 1988 m. įvyko masinės kurdų žudynės Irako šiaurinėje dalyje. Dėl šių ir kitų veikslių 2006 m. jis buvo pripažintas kaltu dėl nusikaltimų žmonijai ir nuteistas mirties bausme pakariant. (Spec. red. past.)

anksčiau, nei Aušvice tuo užsiėmė dr. Jozefas Mengelė. Šie žmonės esą buvę neperprantami. Tačiau tyrimas parodė, kad tiesa kone priešinga. Japonijos piliečiai užaugo itin sukarintoje visuomenėje, jiems tekdavo išverti suvis žiauriausią karinį parengimą, nuo mažumės buvo mokomi garbinti imperatorių (kuris buvo ir šalies ginkluotųjų pajėgų vadas) ir gyveno kultūroje, kuri bėgant amžiams išaukštino labai žmogišką troškimą tapti pusiau religinės bendruomenės dalimi. Visa tai puikiai atspindėjo vieno veterano žodžiai: jis papasakojo, kad, išgirdęs paliepiamą dalyvauti grupiniame kinės prievartavime, jis tai suvokė labiau ne kaip seksualinį veiksma, o kaip ženklą, kad tapo visateisiu nariu grupės, kurios dauguma narių iki tol negailestingai iš jo tyčiojosi.

Kaip ir sovietų slaptosios tarnybos darbuotojai, su kuriais buvau bendravęs anksčiau, šie japonų armijos veteranai savo veiksmus dažniausiai teisingo vienu ir tuo pačiu argumentu, siejama su išoriniu veiksmu, – pačiu režimu.

O štai dauguma nacių karo nusikaltėlių greičiausiai mąstė kitaip ir šioje knygoje tai atspindi pokalbis su Hansu Friedrichu, neneigiančiu, kad tarnaudamas SS padalinyje Europos rytuose asmeniškai šaudė žydus. Net ir šiandien, nors nacių režimas jau seniai sugriuvęs, Friedrichas savo veiksmaus nesigaili. Paprasčiausia jam būtų slėptis už tų pačių pasiteisinimų: „vykdžiau įsakymus“ arba „man smegenis buvo išplovusi propaganda“, tačiau pašnekovo vidiniai įsitikinimai tokie tvirti, kad jis šio kelio nesirenka. Tuomet jis tikėjo, kad šaudyti žydus teisinga, ir išties, regis, tuo tiki ir šiandien. Tai šlykšti ir paniekos verta pozicija, tačiau vis dėlto įdomi. Šiais laikais surinkti įrodymai atskleidžia, kad Friedricho atvejis nėra unikalus. Pavyzdžiui, Aušvico archyvuose neužfiksuotas nė vienas atvejis, kad SS pareigūnas būtų teisistas už atsisakymą dalyvauti žudynėse, bet esama daugiau nei pakankamai įrodymų, kad tikroji su disciplinos stoka stovykloje susijusi problema – žvelgiant iš SS vadovybės perspektyvos – buvo vagiliavimas. Vadinasi, eiliniai SS nariai pritarė nacių vadams, kad žudyti žydus teisinga, tačiau nesutiko su SS vadovo Heinricho Himmlerio potvarkiu neleisti jiems asmeniškai pasipelninti iš šio nusikaltimo. O jei SS narys būdavo nutveriamas vagiantis, bausmė galėdavo būti žiauri, kone garantuotai sunkesnė nei nuobaudos už atsisakymą dalyvauti žudynėse.

Taigi iš pokalbių, taip pat ir iš archyvuose surinktos medžiagos⁴ bei diskusijų su akademikais padariau išvadą: didesnė tikimybė, kad asmeninę atsakomybę už savo veiksmus prisiims nacių režimo vardu nusikaltimus vykde asmenys, o ne tie, kurie tarnavo Stalinui ar Japonijos imperatoriui Hirohitui. Be abejo, tai tik apibendrinimas ir visuose režimuose rasime išimčių. Be to, visi trys režimai neabejotinai turėjo bendrumų, vienas svarbiausių – aukščiausios valdžios primetama arši ideologinė propaganda. Tačiau kaip apibendrinimas

šis teiginys atrodo ganėtinai nepajudinamas, o tai kelia dar daugiau klausimų atsižvelgiant į griežtą SS narių parengimo programą ir populiarių stereotipą, esą vokiečių kariai priminė robotus. Kaip vėliau paaiškės, šis pavienių nacių polinkis jaustis, tartum jie patys kontroliuoja padėtį ir yra už ją atsakingi, prisidėjo tiek prie Aušvico plėtos, tiek prie „Galutinio žydų klausimo sprendimo“ susiformavimo.

Verta pamėginti suprasti, kodėl tiek daug buvusių nacių, su kuriais susitikau per pastaruosius penkiolika metų, pateisinimo savo nusikaltimams ieško ir jį randa savyje („Maniau, taip elgtis buvo teisinga“), o ne kur nors išorėje („Man buvo liepta taip elgtis“). Vienas akivaizdus šio reiškinio paaiškinimas: naciai kruopščiai rėmėsi jau įsišaknijusiais įsitikinimais. Antisemitizmas Vokietijoje egzistavo gerokai prieš Adolfą Hitlerį ir daugybė žmonių klaidingai kaltino žydus dėl Vokietijos pralaimėjimo Pirmajame pasauliniame kare. Tiesą sakant, visa pirminė nacių partijos politinė programa trečiajame dešimtmetyje beveik nesiskyrė nuo gausybės kitų nacionalistinių dešiniųjų pažiūrų partijų. Hitleris nepateikė jokios originalios politinės minties, jo unikalus išskirtinumas buvo lyderystė. Kai ketvirtajame dešimtmetyje Vokietija atsidūrė klaikaus ekonominio nuosmukio gniaužtuose, milijonai vokiečių savo noru atsigręžė į nacių ieškodami išeities iš šalį apėmusių vargų. 1932 metų rinkimuose niekas nebuvo ginklu verčiamas balsuoti už nacių, o ir vėliau partija savo valdžią išplėtė nepažeisdama tuomečių įstatymų.

Dar viena akivaizdi priežastis, kodėl daugumos nacių įsitikinimai buvę vidiniai, – efektyviausio XX amžiaus propagandininko dr. Josefo Goebbello darbas.⁵ Dėl įsigalėjusių mitų jis dažnai nurašomas kaip primityvus polemistas, liūdniausiai pagarsėjęs dėl blogąja prasme išpopuliarėjusio filmo „Amžinasis žydas“ (*Der ewige Jude*), kuriame pakaitomis rodomi žydai ir žiurkių nuotraukos. Tačiau iš tiesų dauguma Goebbello darbų buvo gerokai rafinuotesni ir klastingesni. Tokiais akivaizdžiai neapykantos persunktais filmais kaip „Amžinasis žydas“ labiau mėgavosi Hitleris, o Goebbelas tokių grubių metodų nemėgo ir pirmenybę teikė, pavyzdžiui, daug subtilesnei dramai „Žydas Ziusas“ (*Jud Süs*), kurioje gražuolė „arijų rasės“ merginą išprievartauja žydas. Paties Goebbello atlikti savo auditorijos tyrimai (šia sritimi jis domėjosi kaip apsėstas) parodė, kad jis teisus. Žiūrovai taip pat labiau mėgo propagandinius filmus, kuriuose, paties daktaro žodžiais, „negalėjo išvelgti meno“.

Goebbelas tikėjo, kad visada geriau stengtis sustiprinti jau esamas išankstines nuostatas, o ne bandyti pakeisti žmonių nuomonę. Tais atvejais, kai reikėjo bandyti pakeisti Vokietijos piliečių pažiūras, propagandos ministras vadovavosi „konvojaus principu – judėti lėčiausio elemento greičiu“⁶ ir nuolatatos subtiliai įvairiais būdais kartoti žinutę, kurią nori perduoti auditorijai.

Vadovaudamasis šia taktika Goebbelsas retai bandė savo žiūrovams kažką pasakyti tiesiogiai, tiesiog rodydavo vaizdus ir pasakodavo istorijas, o šios skatino eilinius vokiečius daryti jo pageidaujamas išvadas, taip piliečiai likdavo įsitikinę, kad tokį sprendimą priėmė savarankiškai.

XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje Goebbelsas buvo patenkintas, jog Hitleris retai kada bandė didžiai gyventojų daliai prieš valią primesti politinius sprendimus. Be abejo, režimo būta radikalaus, tačiau pirmenybė vis vien buvo teikiama daugumos sutikimui, o taip trokštama dinamika dažnai būdavo pasiekiamą remiantis „iš apačios“ kylančiomis individualiomis iniciatyvomis. Visa tai reiškė, kad atėjus laikui imtis žydų persekiojimo naciai elgėsi atsargiai. Nors neapykanta žydams buvo kertinis paties Hitlerio pažiūrų akmuo, ketvirtojo dešimtmečio pradžioje vykusiuose rinkimuose jis nepersistengė atvirai reikšdamas šias pažiūras. Nei Hitleris, nei naciai antisemitizmo neslėpė, tačiau sąmoningai labiau pabrėždavo kitus savo politinės programos punktus, pavyzdžiui, troškimą „atsiteisti už Versalio sutarties sukeltas skriaudas“, grąžinti bedarbiams darbo vietas ir atkurti nacionalistinio pasididžiavimo jausmą. Vos tik Hitleris tapo kancleriu, įvyko didžiulis prieš Vokietijos žydus nukreipto smurto protrūkis, kurį didžiąja dalimi organizavo nacių smogikai. Taip pat vyko žydų verslų boikotas, kurį būdamas aršus antisemitas, palaikė ir Goebbelsas, tačiau jis truko tik vieną dieną. Nacių vadovybė rūpinosi visuomenės nuomone tiek savo valstybėje, tiek užsienyje, jie ypač nenorėjo, kad jų antisemitizmas paverstų Vokietiją pasaulio atstumtąja. Iki karo nacių vykdytą žydų persekiojimą paženklino dar du ryškūs antisemitizmo proveržiai: 1936 metais, priėmus Niurnbergo įstatymus, kurie atėmė iš Vokietijos žydų šalies pilietybę, ir 1938 metais, kai Krištolinės nakties metu buvo sudegintos sinagogos ir įkalinti dešimtys tūkstančių žydų. Tačiau apskritai nacių antisemitinė politika griežtėjo labai pamažu, taigi daug žydų ketvirtajame dešimtmetyje mėgino išgyventi Hitlerio Vokietijoje. Prieš žydus nukreipta nacių propaganda aršėjo Goebbelso pageidaujama „lėčiausio elemento“ tempu (išskyrus tokius judėjimo paraštėse veikusius fanatikus, kaip Julius Streicheris ir jo leidžiamas „Der Stürmer“ („Smogikas“) – klaikus antisemitinis laikraštis) ir tokie atvirai antisemitiniai filmai, kaip „Amžinasis žydas“ ar „Žydas Ziusas“, buvo parodyti karui jau prasidėjus.

Faktas, kad nacių politika žydų atžvilgiu griežtėjo ir žiaurėjo pamažu, kertasi su suprantamu noru išskirti vieną konkretų momentą, kai buvo priimtas kertinis nuosprendis, atvedęs iki „Galutinio sprendimo“ ir Aušvico dujų kamerų. Tačiau ši istorija taip lengvai neišsinarplioja. Sprendimai, galiausiai atvedę iki nušlifluoto žudymo mechanizmo, kai šeimos į savo mirties

vieta būdavo atgabamos traukiniais, o šie sustodavo vos už kelių metrų nuo krematoriumo, atsirado ne per vienus metus. Nacių režimas praktikavo tai, ką vienas istorikas vėliau išgarsėjusioje citatoje pavadino „kaupiamuoju radikalizavimu“⁷, tai yra kiekvienas sprendimas dažnai atvedavo prie krizės, o ši savo ruožtu nulemdavo dar radikalesnį sprendimą. Akivaizdžiausias pavyzdys, kaip įvykių grandinė gali pavirsti nevaldomu sūkurium, nešančiu link katastrofos, buvo 1941 metų Lodzės geto badas – ši situacija galiausiai paskatina vieną nacių funkcionierių iškelti klausimą: „Ar nebūtų humaniškesnis sprendimas koku nors sparčiau veikiančiu įrenginiu pribaugti darbui nebetinkamus žydus.“⁸ Taigi išnaikinimo idėja pasiūloma iš „humanišku“ paskatų. Be abejo, nederėtų pamiršti, kad būtent nacių valdžios sprendimai ir lėmė Lodzės geto krizę.

Tai nereiškia, kad Hitleris nekaltas dėl padarytų nusikaltimų – be abejonės, kaltas. Tačiau jo atsakomybė paremta grėsmingesniais ir daugiau blogio padariusiais veiksmais: Hitleris atsakingas ne už tai, kad paprasčiausiai vieną dieną susikvietė pavaldinius ir primetė jiems savo sprendimą. Visi aukščiausi nacių pareigūnai žinojo, kad politinių sprendimų priėmimo požiūriu fiureris labiau už viską vertina vieną savybę: radikalumą. Hitleris yra išreiškęs pageidavimą, kad jo generolai būtų „it šunys, norintys nutrūkti nuo pavadžio“ (ir dažniausiai būtent dėl šito jie jį apvildavo). Hitlerio meilė radikalumui ir taktika, skatinanti didžiulę konkurenciją tarp nacių vadovybės, paskiriant du asmenis į daugmaž tas pačias pareigas, lėmė politinės ir administracinės sistemos dinamiškumą, o kartu ir prigimtinių nestabilumą. Visi žinojo, kaip smarkiai Hitleris nekenčia žydų, visi girdėjo 1939 metais Reichstage pasakytą jo kalbą, per kurią nacių lyderis išprogozavo Europos žydų išnaikinimą, jei šie sukelsią pasaulinį karą, taigi visa partijos vadovybė žinojo, kokius sprendimus derėtų siūlyti žydų problemai spręsti – kuo radikalesnius, tuo geriau.

Antrojo pasaulinio karo metu Hitleris dėmesį sutelkė į vieną užduotį: laimėti karą. Žydų klausimui jis skyrė gerokai mažiau laiko nei karinės strategijos įmantrybėms. Jo požiūris į žydų reikalą turbūt buvo panašus į nurodymus, kuriuos pats davė Dancigo, Vakarų Prūsijos ir Varfegau gauleiteriams (regionų vadovams): fiureris pasakė norįs, jog šios vietovės būtų „germanizuotos“, o kai užduotis būsianti įvykdyta, pažadėjo vietinių vadovų neklausinėti, kaip jie tą padarė. Nesunku įsivaizduoti Hitlerį tokia pat maniera 1941 metų gruodį nurodant Himmleriui „išnaikinti visus žydus“ ir pažadant neklausinėti, kaip pageidaujamas rezultatas pasiektas. Be abejo, mes negalime žinoti, ar jūdvių pokalbis vyko būtent taip, mat karo metais Hitleris, kalbant apie „Galutinio sprendimo“ įgyvendinimą, kruopščiai naudojosi Himmleriu kaip priedanga. Fiureris žinojo, kokio masto nusikaltimą naciai svarsto įvykdyti, ir nenorėjo,

kad būtų bent vienas jį su tuo siejantis dokumentas. Tačiau Hitlerio pėdsakų pilna visur – nuo akivaizdžiai neapykantos kupinos retorikos iki glaudžios koreliacijos tarp Himmlerio ir Hitlerio susitikimų pastarojo štabe Rytų Prūsijoje ir iš karto po to įsivyravusių dar radikalesnių žydų persekiojimo bei žudymo metodų.

Sunku perteikti, kokie susijaudinę ir patenkinti buvo naciai, galėdami tarnauti žmogui, drįsusiam svajoti tokiais mastais. Hitleris įsivaizdavo, kaip Prancūziją – šalį, kurioje Pirmojo pasaulinio karo metais vokiečių armija buvo užstrigusi ne vienus metus, – nugali vos per kelias savaites, ir jam pavyko. Jis svajoto užkariauti Sovietų Sąjungą ir 1941 metų vasarą ir rudenį jo pergalė atrodė beveik garantuota. Taip pat Hitleris svajoto išnaikinti žydus – ši užduotis tam tikrais atžvilgiais pasirodys esanti lengviausia iš visų.

Jo ambicijos buvo išties plačios, tačiau visų jų pamatas vis dėlto buvo destruktija, o „Galutinio sprendimo“ idėja buvo pati destruktiviausia. Svarbu paminėti, kad 1940 metais du naciai, vėliau vadovausiantys „Galutinio sprendimo“ sukūrimui ir įgyvendinimui, pripažino, kad masinis žudymas prieštarautų „civilizuotoms vertybėms“, kuriomis siekė vadovautis netgi šie žmonės. Heinrichas Himmleris rašė, kad „fizinis kokios nors tautos išnaikinimas“ būtų „iš principo nevokiškas“ poelgis, o Reinhardas Heydrichas užfiksuotas teigiantis, kad „turint omenyje vokiečių tautos civilizuotumą, biologinis išnaikinimas būtų neorus veiksmas“⁹. Tačiau per tolesnius aštuoniolika mėnesių „fizinis tautos išnaikinimas“ žingsnis po žingsnio tapo sprendimu, kuriuo šie žmonės įtikėjo.

Aiškinimasis, kaip Hitleris, Himmleris ir Heydrichas bei kiti aukščiausias pareigas užimantys naciai sukūrė ir „Galutinį sprendimą“, ir patį Aušvicą, suteikia mums galimybę pamatyti, kaip veikė dinamiškas, radikalus ir itin sudėtingas sprendimų priėmimo procesas. Nebuvo jokio aukštesnės valdžios primesto ar „iš apačių“ sukurto ir tos valdžios tiesiog patvirtinto plano šiam nusikaltimui įgyvendinti. Niekas nacių, kaip individų, grubiai grasindami neįtikinėjo žudyti. Ne, tai buvo kolektyvinės pastangos tūkstančių žmonių, savarankiškai priėmusių sprendimą ne tik dalyvauti žudynėse, bet ir imtis iniciatyvos siūlant sprendimus: kaip iki tol neregėtais mastais išžudyti žmones ir atsikratyti jų kūnų.

Išsiruošę į kelią, kuriuo tuomet žengė ir naciai, ir jų aukos, daug sužinome ir apie žmogaus prigimtį – deja, negerų dalykų. Šioje istorijoje kančia retai sulaukia atpildo. Nors ir pasitaiko, labai retai, nepaprastų, dorai besielgiančių žmonių, šis pasakojimas daugiausia sukasi apie degradavimą. Sunku nesutikti su Elsės Baker, išsiųstos į Aušvicą aštuonerių, verdiktu: „Žmonių iškrypimo lygis buvo nesuvokiamas.“ Tačiau jei šiame kontekste ir esama

kokios nors vilties kibirkštėlės, tai šeimōs, kaip asmenį palaikančios jėgos, galia. Išsiųstieji į stovyklas imdavosi herojiškų veiksmų dėl tėvo, motinos, brolio, sesers ar vaiko.

Tačiau galbūt visų svarbiausia, kad nacių „Galutinis sprendimas“ parodo, kokią didelę – didesnę, negu mes galbūt norėtume įsivaizduoti, – įtaką aplinkybės gali daryti žmonių elgesiui. Tai patvirtina ir vienas drąsiausių ir tvirčiausių mirties stovyklas išgyvenusių asmenų Toivis Blattas, nacių priverstas dirbti Sobibore ir rizikavęs gyvybe, kad iš ten pabėgtų. „Žmonės manęs klausia, – sakė jis, – ką sužinojote [ten būdamas], ir aš manau, kad tikras esu tik dėl vieno: niekas savęs nepažįsta. Galite paklausti gatvėje sutikto malonios išvaizdos žmogaus: „Kur yra Šiaurinė gatvė?“, jis paėjęs su jumis pusę kvartalo, parodys, bus geraširdis ir malonus. Kitomis aplinkybėmis tas pats asmuo gali būti už visus baisesnis sadistas. Žmonės nepažįsta patys savęs. Skirtingomis aplinkybėmis kiekvienas iš mūsų galime būti geras ar blogas. Kai kas nors su manimi elgiasi maloniai, kartais pagaunu save galvojančią: „O kaip jie būtų elgęsi Sobibore?“¹⁰

Iš stovyklas išgyvenusiųjų (tiesą sakant, ir iš nusikaltimų vykdytojų) išmokau štai ką: žmonių elgesys – trapus ir nenusipėjamas reiškiny, dažnai smarkiai priklausantis nuo aplinkybių. Be abejo, kiekvienas individas turi teisę rinktis, kaip jam ar jai elgtis, bet paprasčiausiai daugumai žmonių priimant šį sprendimą kertiniu veiksmu tampa aplinkybės. Net ir neeilinius asmenis – pavyzdžiui, tą patį Hitlerį, – nors iš pažiūros ir savo pačių likimo kalvius, dažnai suformuodavo jų atsakas į ankstesnius įvykius. Mūsų pažįstamam Hitleriui didelės įtakos turėjo jo paties menkaverčio ir nestabiliaus ikikarinio gyvenimo ir Pirmojo pasaulinio karo sąveika, o juk pastarasis veiksnys buvo pasaulinio masto konfliktas, visiškai nuo jo nepriklausęs. Nepažįstu nė vieno rimto šios temos žinovo, manančio, kad Hitleris kada nors būtų galėjęs tapti toks žinomas ir įtakingas, jei ne pokyčiai, kuriuos jis patyrė per tą karą, įskaitant ir stiprų sielvartą, ir nusivylimą Vokietijai pralaimėjus. Taigi mes galime teigti ne tik tai: „Jei ne Pirmasis pasaulinis karas, Hitleris nebūtų tapęs Vokietijos kancleriu“, bet ir tai: „Jei ne Pirmasis pasaulinis karas, toks Hitleris, kokį pažįstame, apskritai nebūtų egzistavęs“. Ir nors Hitleris, be abejo, pats sprendė, kaip jam elgtis (ir šitaip priėmė ne vieną asmeninį sprendimą, dėl kurio su kaupu nusipelno viso ant savęs pilamo purvo), tas asmuo egzistavo tik dėl konkrečių istorinių aplinkybių.

Tačiau Aušvico istorija rodo ir tai, kad nors aplinkybės gali stumdyti individus ir paversti juos bejėgiais, bendradarbiaujančių žmonių grupės gali sukurti geresnius elgesio modelius, savo ruožtu padedančius atskiriems asmenims elgtis doriau. Ryškus to pavyzdys – danai, gelbėję savo bendrapiliečius

žydus ir šiltai juos priėmę po karo. Danijos kultūra, grįsta tvirtu ir plačiai išsisknijusiu tikėjimu žmogaus teisėmis, paskatino daugumą šalies piliečių elgtis kilniai. Tačiau danų istorijos nederėtų pernelyg romantizuoti. Juos taip pat stipriai veikė nuo jų nepriklausančios aplinkybės: Danijos žydus naciai ėmė persekioti, kai buvo akivaizdu, kad karą jie pralaimi, šalies geografinės ypatybės leido sukurti palyginti paprastą pabėgimo maršrutą į neutralią Švediją, reikėjo įveikti tik siaurą sąsiaurį, o ir pačios SS pastangos užtikrinti deportacijos įgyvendinimą nebuvo gerai organizuotos. Nepaisant viso to, logiška daryti išvadą, kad vienas iš būdų bent iš dalies apsisaugoti nuo tokių tragedijų kaip Aušvicą pasikartojimo yra asmenų gebėjimas kolektyviai užtikrinti, jog kultūriniai jų visuomenės principai neeis būti apatiškiems tokių kančių akivaizdoje. Neabejotinai darvinizmo doktrina paremti nacizmo idealai, kurių pamatas buvo kiekvienam „arijui“ vokiečiui įteigti, esą jų rasė pranašesnė už kitas, turėjo visiškai priešingą poveikį.

Kaip bepažvelgtume į šią temą, ją gaubia gilus liūdesys ir jo sumažinti beveik neįmanoma. Kol dirbau prie šio projekto, garsiausiai girdėjau balsus tų, kurių pakalbinti negalėjau: 1,1 milijono Aušvice nužudytų žmonių, ypač daugiau nei 200 tūkstančių ten mirusių vaikų, netekusių galimybės užaugti ir nugyventi gyvenimą. Vienas vaizdinys įstrigo mintyse iškart, vos man apie jį papasakojo. Tai buvo tuščių, iš mirusių žydų konfiskuotų vaikiškų vežimėlių „procesija“.¹¹ Juos eilėmis po penkis stūmė iš Aušvico link traukinių stoties, o savo akimis viską regėjęs kalinys teigė, kad visai kolonai prariedėti prireikė valandos.

Tuose vežimėliuose į Aušvicą vaikai atkeliavo kartu su motinomis, tėvais, broliais, seserimis, dėdėmis ir tetomis – visais ten mirusiais – ir būtent juos turėtume nuolatos prisiminti, tad ši knyga skiriama būtent jų atminimui.

Laurence'as Reesas,
Londonas, 2004 metų liepa